
ESZMETÖRTÉNET

EGEDY GERGELY

Arisztokráciát vagy demokráciát?

*A konzervatív gondolkodás demokráciaképe
a XIX. század utolsó harmadának Angliájában*

Bár ma már senki sem vádolhatja a konzervatív pártokat és szervezeteket azzal, hogy a demokrácia esküdt ellenségei lennének, tény, hogy a konzervatív gondolkodás sokáig felettébb kritikusan viszonyult a demokráciához, és mind a mai napig több fenntartást táplál vele szemben, mint a liberalizmus vagy a szocializmus eszmerendszerei. S ezen nem is kell csodálkozni, hiszen a tömegeknek a politikába való bevonásával kapcsolatos aggályok logikusan következnek a konzervatívok társadalomképének premisszáiból, az emberi természet illúzióktól mentes felfogásából, („antropológiai pesszimizmusukból”), és az egyenlőtlenségek elkerülhetlenségéről vallott meggyőződésből. (1)

Eszmetörténeti szempontból igen érdekes és tanulságos tehát a demokráciához való konzervatív viszonyulás behatóbb elemzése. S talán nem pusztán csak e sorok szerzőjének szubjektív elfogultsága annak feltételezése, hogy különösen érdekes lehet e kérdés közelebbi vizsgálata a sokak által a demokratikus fejlődés egyik mintaállamának tekintett Nagy-Britannia vonatkozásában. Az alábbi tanulmány annak felvázolására tesz kísérletet, hogy miként vélekedtek az Edmund Burke nyomdokain haladó konzervatív gondolkodás legjelesebb képviselői a késő viktoriánus korban a hazájukban – és az egész Nyugat-Európában – végbemenő demokratizálódásról, valamint annak társadalmi következményeiről.

A TÖMEGDEMOKRÁCIA KIHÍVÁSA ÉS AZ „ÚJ LIBERALIZMUS”

A demokrácia feltartóztathatatlannak bizonyuló tényerése ugyanis a brit konzervativizmus számára is súlyos kihívást jelentett a XIX. század utolsó harmadában. A legsúlyosabbak egyikét... Mint emlékezetes, 1867-ben Derby és Disraeli konzervatív kormányzata igen radikális választójogi reformot hajtott végre, amely nemcsak az egész középosztályt juttatta szavazati joghoz, hanem a stabil jövedelemmel rendelkező ipari munkásokat is beemelte a „politikai nemzetbe”. E reformot 1872-ben a titkos szavazásról szóló törvény, majd 1884-ben az agrárproletároknak is voksolási jogot adó harmadik választójogi törvény követte - hogy csak a mérföldköveket említsük. A konzervatív tábor számos tagja e folyamatot egyre nagyobb megörökönyödéssel, nemritkán felháborodással kísérte. A mérvadó tory sajtó belátta ugyan, hogy politikusaik bizonyos fokig kénytelenek lépést tartani a Gladstone nevével fémjelzett, reformot reformra halmozó liberalizmussal, s a mögötte meghúzódó „Zeitgeist”-tel, a korszellemmel, ám érzelmi síkon csak igen korlátozott mértékben tudott azonosulni a törvényhozók döntéseivel. (2) A teoretikus gondolkodás képviselői számára azonban semmilyen „reálpolitikai” kényszer nem volt - s ők kendőzetlenül ki is fejtették nem éppen hízelgő véleményüket.

A demokratizálódásra adott konzervatív válaszok nem választhatók el attól a ténytól sem, hogy a század utolsó negyedében a brit liberalizmus is figyelemre méltó tartalmi változásokon ment át. A XVIII. században kialakított „arisztokratikus”, az „alsóbb osztályoktól” elzárkózó álláspontját módosítva „nyitott” a tömegek irányában, mégpedig elsősorban az állami szerepvállaláshoz való viszony tekintetében. Ezért bírálta meg oly élesen korának „új liberálisait” Spencer 1884-ben megjelent híres, „Az egyén az állam ellen” (The Man versus the State) című művében (3). Vagyis, a demokrácia keretében, a többség uralmára hivatkozva az ún. „progresszív liberalizmus” arra tett kísérletet, hogy az egyenlőség eszményét ne csak az állampolgári jogok területén érvényesítse, hanem abból a társadalomban és a gazdaságban is minél többet megvalósítson. Az „új liberalizmus” eszmei alapvetését érdemben az „oxfordi idealisták”, Bernard Bosanquet, Herbert Bradley és - elsősorban - Thomas Hill Green dolgozták ki. Ők - nem kis mértékben Hegel hatására - átértékelték az államról alkotott liberális koncepciót, és ezzel utat nyitottak az állami intervenció gondolatához. Green „A politikai kötelesség elvei” (Principles of Political Obligation, 1878) és „A liberális törvényhozás és a szerződési szabadság” (Liberal Legislation and Freedom of Contract, 1880) című műveiben síkraszállt a demokratikus államnak azon joga mellett, hogy a választóktól kapott felhatal-

mazás alapján beleszóljon az emberek életviszonyainak a szabályozásába (4).

A liberalizmusnak a tömegdemokrácia felé fordulását, a „progresszív liberalizmus” társadalomátalakító szemléletét a toryk elfogadhatatlannak tartották. Az állami szerepvállalás és a szociális reform gondolata Disraeli fellépése óta önmagában nem volt ugyan idegen a brit konzervativizmus számára, ám a neves államférfi által képviselt paternalista irányvonal mindig is gondosan elhatárolta magát minden olyan törekvéstől, amelynek bármi köze is volt a politikai vagy társadalmi egalitarizmus előmozdításához. (Így Disraeli már 1867 októberében Edinburghban mondott beszédében hangoztatta, középosztálybeli hallgatónak megnyugtatóására, hogy a nevéhez fűződő választójogi reform nem teremtett demokráciát...) Az „új liberalizmusban” pedig pontosan ez a látens egalitárius tendencia érződött. A „tory demokrácia” jelszava és fogalma soha nem jelentette a tömegdemokrácia elfogadását! Ezzel összefüggésben a XIX. század utolsó negyedére a konzervatív gondolkodásban is számottevő mértékben módosultak a korábbi prioritások. A „kollektívizmus” előretörésétől tartva egyre inkább előtérbe került az individuum védelme, s az egyént már nem egy autokrata uralkodótól, hanem mindenekelőtt a demokrácia mesterségesen egyenlősítő, a szabadságot korlátozó hatásaitól féltették. Tory berkekben is népszerűvé vált a „legalkalmasabbak túlélésének” („survival of the fittest”) darwini-spenceri elve – nem véletlen, hogy a Disraeli örökébe lépő Salisbury, aki 1885 és 1902 között három tory kabinetet is vezetett, igencsak keveset vett át a paternalizmus disraeliánus hagyományából.

A fentebb körvonalazott tendenciákkal függ össze a késő viktoriánus korszak szellemi életének azon érdekes vonása, hogy a gladstone-i radikalizmustól és a „kollektívizmustól” megrettenő „régivágású” liberalizmus számos híve a konzervatívokhoz közeledett. És épp az ő körükből került ki az a három gondolkodó, akik életük utolsó szakaszában a legkiérleltebb és legmarkánsabb konzervatív válaszokat adták a demokratizálódás által felvetett dilemmákra. Kettő közülük hazánkban is jól ismert: Henry Maine-re és „A népkormányzat” (Popular Government, 1885) című művére, valamint a neves történészre, W. H. Leckyre, és „Demokrácia és szabadság” (Democracy and Liberty, 1896) című nagyszabású kétkötetes munkájára gondolunk. Egyikük sem vált ugyan „ortodox”, a tory párttal is mindenben közösséget vállaló konzervatív, de alább elemzett műveik vezéreszméi nem sok kétséget hagynak afelől, hogy vizsgálódásaik során melyik eszmerendszerhez jutottak el. J. S. Mill törekvése a liberalizmus és a demokrácia egyesítésére, Comte tudományos alapokra helyezett „indusztrialista” társadalomképe, az emberek jóságának és tökéletesíthetőségének a bálványozása valamennyiüktől távol állt, mint ahogy azt is pon-

tosan tudták, hogy a múlt eltörlésének vagy figyelmen kívül hagyásának utilitarista fogantatású szándéka súlyosan és törvényszerűen megbosszulja magát. Előbb azonban szóljunk a harmadikról, a Magyarországon a fentebb említetteknel kevésbé ismert James Fitzjames Stephenről; ő ugyancsak jelentékeny mértékben járult hozzá a viktoriánus konzervativizmus demokráciaképezésének alakításához.

STEPHEN: SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG, TESTVÉRISÉG

Ha nem lenne bíró, akár a Konzervatív Párt jövőbeli vezetője is lehetne - írta Disraeli 1881-ben Stephenről (1829-1894). Mivel érdemelte ki az angol büntetőjog történetének jeles szakértője ezt a megtisztelő véleményt? Elsősorban 1873-ban megjelent könyvével, amely azt a figyelemkeltő címet kapta, hogy „Szabadság, egyenlőség, testvériség” (Liberty, Equality, Fraternity). Hogy mit jelentett Stephen olvasatában a francia forradalom által meghirdetett három alapérték? Tömören: nem sokat. A szabadság számára a tagadás vagy az üresség fogalma, az egyenlőség annál is kevesebb, testvériség pedig szerinte - társadalmi hajtóerőként - soha nem is létezett a történelemben. De idézzük őt magát! A benthami felfogás metafizikai és morális alapjait elutasítva, az utilitás, a hasznosság elvével az autoritás, a tekintély elvét szegezve szembe a következőképp foglalta össze meggyőződését: a „szabadság, egyenlőség, testvériség” vallása azért veszélyes, „mert akármilyen szabályt alkalmazunk is, számos olyan vonatkozás van, melyek tekintetében az embereknek nem szabadna szabadnak lenniük; az emberek alapvetően egyenlőtlenek, és egyáltalán nem testvérek, s ha azok, csak olyan feltételek mellett, amelyek a testvériségükről szóló állítást lényegtelené teszik.” (5) Amennyiben egyáltalán van tehát tartalma e fogalmaknak a modern társadalmakban, az csak arra vezethető vissza, hogy alapjukul a vallás erkölcsi szolgálnak. Ezért azután, ha a racionalistáknak sikerül az emberek vallásos hitét aláásniuk, akkor ezzel - még ha nem is akarják - ezeket az értékeket is eltemetik.

Nem véletlen tehát, hogy Stephen fő céltáblája J. S. Millnek a szabadságról írott híres műve (On Liberty, 1859), melyben „a racionalizmus szentje” (a híres liberális miniszterelnököt, Gladstone-t idézve) a korlátlan, s az állam által elvileg is korlátozhatatlan szabadság mellett érvel. E helyütt aligha szükséges a liberális „kánon” központi személyiségének a korszak közgondolkodására egyedülálló hatást gyakorló tanait részletesen kifejteni. Mint ismeretes, Mill radikális szabadságfelfogása abból indult ki, hogy a szabadság olyan dolog, amely oszthatatlan: megszűnik, ha csak egyetlen ponton is megsértik. Következésképp nincs, és nem is lehet semmiféle átmenet a maximális szabadság

és a teljes despotizmus között. E gondolatokat Mill „Az elmélekdedések a képviseleti kormányzásról” (Considerations on Representative Government, 1861) című könyvében alkalmazta a politikai berendezkedés kívánatos intézményi struktúrájának a kérdéseire, egyértelműen síkraszállva a jogegyenlőség további szélesítése és a képviseleti demokrácia fejlesztése mellett. (6)

Stephen szerint Mill abból az alapvetően téves előfeltevésekből indul ki, hogy optimális feltételek mellett az embereket szép szóval, pusztán diskurzus révén is meg lehet győzni, sőt irányítani is lehet, anélkül, hogy a kényszer alkalmazására szükség lenne. Mill abban bízott ugyanis, hogy eljön az az idő, amikor az emberek a politika kényszere nélkül is képesek lesznek önmaguk kormányzására... Stephen szerint ez illúzió! Elismerte ugyan, hogy egyes embereket bármely társadalomban meg lehet(ett) győzni diskurzus révén, ám rámutatott: az ismert történelemben még egyetlen politikai rendszer sem mondhatott le arról, hogy a ráhatásnak ezt a formáját az erőszak alkalmazásának a lehetőségével is kiegészítse. „Ha azt mondjuk, feladjuk a kényszer elvét, mert a kényszert rendszeresen, ellenkezés nélkül és jótékony célból alkalmazzuk, akkor azt is mondhatjuk, hogy az éjszaka és a nappal olyan jól bejáratott intézmények, hogy a Nap és a Hold feleslegessé vált” - fűzte hozzá példaképp. (7) A modern társadalmak viszonylagos rendezettsége is azzal függ szerinte össze, hogy jól szervezett módon rendelkezésre áll a kényszer(ítés) lehetősége. Ennek hasznosságáról győzték meg őt Indiában szerzett tapasztalatai is...

Hozzá kell ehhez persze tennünk, hogy Stephen számára a kényszer nem kizárólag a fizikai értelemben vett kényszerítést jelentette: a vallásos ember a pokoltól való félelmet is kényszerként érzékeli, sőt ugyanilyen erővel hathat a közvéleménytől való félelem is. Meglehet tehát a szerepe annak is, amit a szellemes Walter Bagehot „viták általi kormányzásnak” nevezett, de csak a kényszer lehetőségét garantáló hagyományos intézményi háttérrel együtt. Mindebből kitűnik, hogy Stephen is osztotta Burke-nek azt a meggyőződését, miszerint az embereknek nem demokráciára, hanem elsősorban korlátokra van szükségük, mert azok valójában az ő érdekeiket szolgálják. Hogyan is tudnának nélkülük úrrá lenni szenvedélyeiken? Próbáljuk megbecsülni azon férfiak és nők arányát - írja Stephen -, akik önzők, szűklátókörűek, és teljesen belevesznek pitiáner hétköznapi ügyeikbe: vajon mennyire hathatunk rájuk a szabad meggyőzés eszközeivel? Ez a kísérlet körülbelül annyira lenne bölcs, mint ha azt mondanánk a mocsár vizének, „ugyan miért nem folysz bele a tengerbe? Hisz szabad vagy!” (8) A természet rendje is az, hogy kerüli a vákuumot: ha az állam visszavonul és lemond az erőszak alkalmazásáról, akkor ezt a funkciót más csoportok fogják betölteni, olyanok esetleg, amelyeknek céljai a legkevésbé sem egyeztethetők össze a polgári társadaloméval. A kény-

szer tehát önmagában nem tekinthető rossznak, mint ahogy a szabadság sem feltétlenül és mindig jó. Ellenkezőleg, gyakran adódnak olyan helyzetek, amikor kifejezetten veszélyezteti a közösséget. Stephen gondolatmenetében jól tükröződik a konzervatívoknak az a meggyőződése, hogy a szabadságot meg kell „szelídíteni” ahhoz, hogy használhassuk... S ennek érdekében az államot és az egyént egyaránt korlátozni kell.

A „szabadság vagy egyenlőség” dilemmája régi problémája a politikai gondolkodásnak, hiszen régóta felismerték, hogy a szabadság az egyenlőséget, az egyenlőség pedig a szabadságot korlátozza. A szabadságpártiak általában nem tagadják, hogy a szabadság önmagában még nem teremt egyenlőséget, az egyenlőségpártiak viszont igen gyakran úgy vélik, az egyenlőség automatikusan szabadsághoz is vezet. (S a nagyobb egyenlőség nagyobb szabadsághoz...) Tocqueville a demokráciát az egyenlőség elvével azonosította, s a fő nehézséget abban látta, hogy miképp lehet azt összeegyeztetni a szabadsággal. Stephen e törekvést illuzórikusnak tekintette, abból indulva ki, hogy a demokráciától elválaszthatatlan egyenlőség teljesen kizárja a szabadságot. Generációk óta mégis azt láthatjuk - írja -, hogy a politikai hatalmat egyre kisebb részekre osztják, s az újságok szinte vallásos lelkesedéssel üdvözlik a demokrácia előretörését. A nép azonban egy súlyos tévedés áldozata: ettől még nem kerül közelebb az egyenlőséghez. A politikai hatalom megváltoztatta ugyan formáját, de nem a természetét! „Apró darabokra történő felosztásának az az eredménye, hogy aki a legtöbbet tudja begyűjteni, az fog a többiek felett uralkodni. A legerősebb ember ilyen vagy olyan formában mindig uralkodni fog!” (9) Egy tiszta demokráciában - folytatja érvelését a szerző - ugyancsak kialakul az irányítók, saját kifejezésével a „háttérből irányítók” („wire-pullers”) köre, s ők épp annyira lesznek egyenlők szavazóikkal, mint az államminiszterek egy monarchia alattvalóival. A demokratikus rendszer sem vezet tehát nagyobb fokú egyenlőséghez, mint ahogy jobb kormányzatot sem eredményez. Ha ugyanazok ellenőrzik a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, ugyan mit ér a két szféra formális szétválasztása? Végző soron a demokráciában is egy kisebbség uralkodik a többség felett, s csak annyi a különbség, hogy ez a kisebbség a „többségi elvvel” próbálja legitimálni magát. Ennek az elvnek a szelekciós értékéről azonban a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” írója nem sokat tartott...

Ami pedig a francia forradalom harmadik jelszavát, a testvériséget illeti, azzal kapcsolatban még kevesebb illúziója volt Stephennek. Ha minden embert testvérünknek nyilvánítunk, akkor szükségképpen tagadjuk, hogy egyes konkrét személyekkel szemben valóban van tartozásunk. Az egész emberiség iránti általános szeretet hirdetése ezért nem más, mint az „ego” előtérbe állítása, a „nagybetűvel írt Én” („humanity is only I writ

large”), ami mögött az a vágy és törekvés húzódik meg, hogy a saját ízlésem szerint rendezem be a világot. E felfogás csak atomizált egyedek szilárd normák nélküli tömegtársadalmához vezethet - abban pedig ugyan kinek lenne kedve élni?

Mill előre megjósolta, hogy vitapartnerének könyve „inkább taszítja, mint vonzza majd” a viktoriánus közönséget - a mű valóban nem aratott piaci sikert. Néhány évtizeddel később viszont Barker a brit politikai gondolkodásról írott kitűnő könyvében úgy méltatta, mint „a konzervatív gondolkodás legreमेkebb kifejtése a XIX. század második felében”. (10) A „Szabadság, egyenlőség, testvériség” nem is törekedett népszerűsége: a helyenként szinte ótestamentumi komorságú írás megállapításai és következtetései igen nagy mértékben ütköztek a kor uralkodó közfelfogásával. A konzervatív gondolkodók viszont igen sokat merítettek érveiből - s e megállapítás igaz a következőkben vizsgált szerzőkre is.

MAINE: A „NÉPKORMÁNYZAT” BUKTATÓI

A történelem beható tanulmányozása tette konzervatívvá a jogász alapképzettségű Henry Summer Maine-t (1882-1888). Karl von Savigny-nak, a történeti-jogi iskola megalapítójának a hatására figyelme igen korán az összehasonlító jogtörténet felé fordult, és - akárcsak szellemi mestere esetében - a történeti módszer alkalmazása számára is a racionalista gondolkodás által felkarolt steril, „a priori” elméletek elvetését eredményezte. Vagyis egy olyan szellemi alapálláshoz vezetett, amely - a konzervativizmus hagyományaival összhangban - előnyben részesítette a konkrétumokat mindenféle absztrakcióval szemben. Ez a megközelítés hatotta át már az 1861-ben megjelent „Az ősi jog” (Ancient Law) című, valamennyi közül a legismertebb művét is: ebben a fejlődést azzal a folyamattal hozta a legszorosabb összefüggésbe, melynek során az öröklött és az egyén által megváltoztathatatlan státust a szabad szerződések joga váltja fel. (11)

Maine nem tagadta tehát a fejlődés létét, de vizsgálatai arról győzték meg, hogy az emberi fejlődés felettébb törekeny, sőt ritka jelenség. Általánosan jellemzőnek a stagnálást tekintette, a progressziót pedig - mely alatt ő a szellemi tökéletesedést és a törvények által szabályozott szabadságot értette - sokkal inkább kivételnek. S a század utolsó negyedében a fő gondot épp az okozta a számára, hogy míg az antik és keresztény gyökerekből táplálkozó Nyugat sikeresen kiemelkedett a stagnáló társadalmak köréből, a század végére a nyugati civilizáció mintha elveszítette volna biztos iránytűjét, s olyan irányba fordult, amely addigi vívmányait fenyegette.

A legsúlyosabb veszélyt pedig nem más, mint a demokrácia szinonimájaként használt „népkormányzat” eszméjének és gya-

korlatának gyors előretörése jelentette - ezért összpontosította figyelmét Maine élete utolsó nagyszabású munkájában, az immár ízig-vérig konzervatív szellemiségű „Népkormányzatban” („Popular Government”, 1885) erre a problémakörre. Elvi kiindulópontja az volt, hogy a „népkormányzat” egy alapvetően hamis feltevésre épül, mégpedig arra, amely minden konzervatív számára elfogadhatatlan, az emberi természet illuzórikus felfogására. „A legnagyobb, a legtartósabb és a legalapvetőbb problémája a demokráciának az emberi természet mélyén gyökerezik” - állapította meg kategorikusan. (12) Az emberi természetnek a realitásokkal nem számoló felfogása a demokráciáról alkotott közvélekedést is illuzórikussá teszi. „A demokráciát általában olyan rendszerként írják le, mint amely veleszületett fölényrel rendelkezik minden más kormányzati formával szemben. Feltételezik róla, hogy tényerése ellenállhatatlan és előre elrendelt folyamat („pre-ordained movement”). Azt gondolják róla, hogy csupa áldást hoz az emberiség számára, és ha ezek mégis elmaradnak, vagy akár a legsúlyosabb csapásokhoz vezet, akkor sem tartják megengedhetőnek elmarasztalását. Mindezek pedig egy olyan elmélet szokásos jelei, amely azt állítja magáról, hogy független a tapasztalható és megfigyelhető tényektől, arra hivatkozva, hogy egy olyan aranykorhoz tartozik, amely kívül áll a történelmen és ellenőrizhetetlen.” Ezen értékelés fényében aligha meglepő, hogy Maine a következő konklúzióra jut: „azon évszázad óta, amikor a római császárok a pretoriánus gárda kényének-kegyének voltak kiszolgáltatva, még nem mutatkozott olyan mértékű kormányzati bizonytalanság a világon, mint amióta a közösség választja meg uralkodóját.” (13) A korabeli Európából és Latin-Amerikából példák egész sorát lehetett ennek igazolásra felhozni Maine szerint, de ezen nem volt miért csodálkozni: az elfogulatlan és tájékozott ember többet nem is várhatott a demokratikus államformától.

De hát milyen okai is vannak annak, hogy a „népkormányzathoz” fűzött elvárások pusztán illúziók? Maine nem maradt adós a válasz részletes kifejtésével. A demokrácia olyan kormányzati rendszer, amely elméletileg a többségnek biztosít uralmat, de rögtön adódik a kérdés: hogyan kapcsolódik össze a nép és a hatalom fogalma? S ez főként akkor érdekes, ha nem érjük be a névleges tulajdonlás megállapításával, hanem a hatalom érdemi gyakorlását vizsgáljuk... Egyáltalán: milyen módon tudja a többség kifejezésre juttatni akaratát? (Ennél fontosabb kérdést a politika kutatója nem tehet fel - fűzi hozzá.) A hétköznapi (hogy ne mondjuk: primitív) megközelítés szerint a nép úgy dönt, mint egy individuum, a démosz úgy viselkedik, mint a monarcha. Számos kifejezés is ezt tükrözi: a nép akarata, a nép hangja stb. („Vox Populi, Vox Dei”). De elképzelhető-e vajon, hogy oly sok ember oly sok kérdésben azonos véleményre jut? Az emberi természetet ismerve ez nyilvánvalóan lehetetlenség.

A nép nem tud egy emberként dönteni - a „népakarat” így csak fikció. És ha tudna is dönteni: hol a garancia arra, hogy jól dönt? Maine emlékeztet arra, hogy már Rousseau elismerte a „Társadalmi szerződés”-ben: abból, hogy a közösség teljes és oszthatatlan szuverenitással rendelkezik, még nem következik, hogy tudja is, mi a teendő... Ugyanez a probléma Bentham ismert elvével kapcsolatban is: ha a „legnagyobb számú” ember kerül hatalomra, miként döntenek el, mi szolgálja leginkább a „legnagyobb boldogságot”? A demokrácia hívei azt az alapvető hibát követik tehát el, hogy a démoszt képesnek tekintik az önálló akaratnyilvánításra, és a teendők helyes meghatározására, holott valójában csak arról van szó, hogy a nép egy vagy néhány ember véleményét teszi a magáévá. (14)

Gyakorlatilag így a demokrácia olyan rendszert teremt, amely - végső soron - a tömegek manipulálására épül. Már Hobbes megfogalmazta: a politikai szabadsághoz politikai hatalomra van szükség, vagyis ha egy ember szabad akar lenni, akkor nem „a vadszamar magányos szabadságára” vágyik, hanem arra, hogy valamilyen módon beleszólhasson a közösség ügyeinek az intézésébe. A „népkormányzatban” azonban a hatalmat egészen apró morzsákra darabolják, s az egyes embernek jutó hányad csak egészen minimális lehet. Ha a törvény nem akadályozná, sokan bizonyára pénzé is tennék a részüket... E folyamat elkerülhetetlen következményét már Stephen is világosan diagnosztizálta - s Maine egyetértéssel idézi őt: az eredmény a háttérből irányító személy, a „wire-puller” színrelépése lesz, aki összegyűjti és természetesen a maga hasznára fordítja a hatalommorzskákat. Ehhez nagy segítséget nyújt neki az egyik legősibb emberi ösztön, a pártosodás ösztöne. Maine egy érdekes párhuzammal él: a „wire-puller” által alkalmazott mechanizmus hasonlít a wesleyánus metodistákéra: azok a vallásos buzgalom minden áron való ébrentartására törekednek, a demokrácia manipulátorai viszont a „pártézés” magas hőfokon tartását tekintik céljuknak. „A pártézés valószínűleg sokkal inkább az emberiség primitív harciasságának a maradványa, mint az emberek közötti tudatos intellektuális különbségek következménye” - írta, hozzáfűzve: arról az érzésről van szó, amely oly sok esetben vezetett törzsi harcokhoz vagy polgárháborúhoz. (15) Maine példái is sokatmondóak: az ausztrál bennszülöttek a fél kontinensen is keresztütlutaznak azért, hogy segítsenek egy olyan törzsnek, amellyel közös a totemük... De ugyanez az érzés fűti azt a szenvedélyt is, amely az Oxford és Cambridge közötti csónakverseny szurkolóin lesz úrrá. A lényeg: a politikai pártok közötti tényleges különbségek csak kevés embernek számítanak, a „hívek” zömét csak az érdekli, hogy valahová tartozzanak. A „wire-puller”-nek ez az érzés pedig nagyon is kapóra jön! Ezért azután arra törekszik, hogy a pártszenvédélyeket felkorbácsolja, az esetleges kihátrálást pedig megnehezítse és a többiek szemében

visszataszítóvá tegye. A parlamenti viták eközben mind formálisabbá válnak, s az érdemi döntések a klubokban és a szűk körű bizottságokban születnek.

E mechanizmus egyik fontos következménye, hogy az egymással verbálisan rivalizáló és a korrupció eszközeit gátlástalanul felhasználó pártok valójában egyre jobban hasonlítanak egymásra. (Érdekes, hogy a világszerte sokak által tisztelettel emlegetett, sőt irigyelt brit kétpártrendszer, amely ekkorra már teljesen kikristályosodott, ilyen kritikus következtetésre ihlettett egy éles szemű politikai elemzőt...) Maine érveléséből szinte az a következtetés is levonható, hogy minél jobban gyűlölik egymást a pártok, annál kevesebb a különbség közöttük... A másik „eredmény” az, hogy a pártok által képviselt nézetek már nem is annyira a vezetők saját meggyőződését tükrözik, hanem azokat az eszméket, amelyekkel az adott időpontban a lehető legtöbb szavazót tudják megnyerni maguknak. A demokrácia gépezete, hangsúlyozza Maine, így törvényszerűen mozdul el abba az irányba, hogy a lehető legszélesebb körre terjessze ki a választójogot - nem számolva azzal, hogy az általános választójog a gyakorlatban a zsarnokság természetes bázisa („the natural basis of tyranny”) lehet. (16) E felismerés egybeesik Tocqueville ismert tézisével a „többség zsarnokságáról”, bár a neves francia szerző ezt elsősorban nem jogi-politikai tekintetben, hanem elsősorban társadalmi zsarnokságként értette. Ez az interpretáció azonban Maine-től sem idegen: szociológiai szempontból a demokráciát ő is az arisztokrácia, azaz a „legjobbak” által irányított berendezkedés ellentétének látta. Tocqueville-hez hasonlóan - sőt még inkább! - neki is meggyőződése volt, hogy a demokrácia a középszerű gondolkodás uralmához és a szellemi élet eltompulásához vezethet.

Maine ezt főként abból a nézőpontból közelítette meg, hogy a választói bázis bővülésével a kormányzatok egyre inkább a közhelyes vélemények („a dead level of commonplace opinion”) foglyaivá válnak, s így ezek szolgálnak a törvényhozás és a végrehajtás számára zsinórmérceként. S ha a démosz kénye-kedve szerint alakítják a törvényeket, akkor mit ér az az elv, miszerint akkor vagyunk szabadok, ha törvényeknek, s nem szeszélyes egyéni akaratoknak engedelmessékedünk? Mi maradhat a „rule of law” elvéből a tömegnek való kiszolgáltatottság körülményei közepette? E szituációnak tehát nem éppen előnyösek a következményei... Maine gyakran idézett megállapítása: „Bizonyosnak tűnik, hogy ha négy évszázada már lett volna széles körű választójog és egy roppant széles választói kör, akkor nincs reformáció, nincs dinasztiaaváltás, nem tolerálják a disszidenteket, sőt még pontos naptár sincs.” (17) A demokráciákra tehát egy rossz értelemben vett „ultrakonzervativizmus” jellemző, amely elfojt minden kreatív gondolatot és innovációt. Ezzel függ össze, hogy a „népkormányzat” a tudomány igazságaival is

könnyen összeütközésbe kerülhet, s Maine-nek nem volt kétsége afelől, hogy egy konfliktus esetén melyik fél bizonyul erősebbnek. A demokrácia már készül erre, s biztosan győzni fog - vélte. (18)

A történelem vizsgálata arról győzte meg a „Népkormányzat” szerzőjét, hogy az emberi fejlődés „nem olyan politikai társadalmakban ment végbe, amelyek akár a legcsekélyebb mértékben is hasonlítanak azon rendszerekhez, melyeket ma demokráciának neveznek”. Az emberiség haladása mindaddig arisztokráciák felemelkedése és bukása által valósult meg, úgy, hogy az egyik arisztokrácia váltotta a másikat. (19) Maine elismeri, hogy voltak ugyan ún. demokráciák, amelyek kétségtelenül jelentős mértékben járultak hozzá a civilizáció fejlődéséhez, ám azt az érdekes, bár nyilvánvalóan megkérdőjelezhető állítást kockáztatja meg, miszerint tulajdonképpen azok is sajátos formájú arisztokráciák voltak. Így például szerinte az athéni demokrácia is egy olyan arisztokratikus berendezkedés volt, amely egy szűkebb körű arisztokratikus rendszer romjaira épült, s amely nem működhetett volna az alávetett városok adója és a rabszolgák munkája nélkül. Ezért idézi egyetértőleg a francia Renant: minden civilizáció arisztokratikus eredetű... (20) A státustól a szerződésig vezető utat az arisztokrácia követte ki, a demokrácia önelégültsége viszont azzal fenyeget, hogy hosszú távon visszavezeti az embereket a státus világába.

Hogyan kerülheti ki a „népkormányzat” az önmaga által állított csapdákat? Az emberekben mindenekelőtt tudatosítani kell, hogy mit lehet és mit nem lehet várni a demokráciától. Azt, hogy a demokrácia a legjobb esetben is csak egy kormányzati forma, és semmivel sem több, vagyis nem lehet a fejlődés céljának tekinteni. Szigorú óvintézkedésekkel „tűrhetővé” („tolerable”) varázsolható, példa erre az Amerikai Egyesült Államok konzervatív elveken alapuló alkotmánya: „bölcshalmozattal a demokrácia csaknem olyan nyugodttá tehető, mint egy nagy mesterséges víztárolóba töltött víz, de ha a szerkezetben bárhol is van egy gyenge pont, az addig sakkban tartott hatalmas erő ki fog törni, és közel és távol mindent elpusztít”. (21) A legjobb tehát az, ha minden illúzióval szakítunk, ez a konklúzió szűrhető le Maine – Barker szerint – „kissé melankolikus konzervativizmusából”.

LECKY: A DEMOKRÁCIA MINT TÖRVÉNYESÍTETT RABLÁS?

„A népkormányzat” megjelenésétől (1885) a „Demokrácia és szabadság” (1896) megjelenéséig eltelt évtizedben tovább erősödött a demokrácia bővítését és az állami szerepvállalás kiterjesztését ellenző „régis” liberálisok és a konzervatívok egymás-

hoz való közeledése: a tradicionális ellentéteket mind jobban háttérbe szorította a többségre hivatkozó kollektívizmus különféle formáinak a fenyegető veszélye. Noel O'Sullivan egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a brit konzervatívok fő ellensége ettől fogva már nem is a liberalizmus, hanem a „szocializmus”... (22) S a megváltozott helyzetben a konzervatívok védeni kezdték az addig általuk is bírált liberális értékeket - vagy legalábbis egy jó részüket. Egészében véve úgy is fogalmazhatunk, hogy a („rég”) liberálisok olyan átalakulásba fogtak, amelynek során találkoztak az ugyancsak átalakuló, prioritásaikat módosító konzervatívokkal, hiszen közeledésüket nem lehet olyan egyszerűen leírni, hogy a liberálisok konzervatívvá és a konzervatívok liberálissá váltak.

A kollektívizmus bármiféle változatának az elutasítása jellemezte William Edward Lecky alapállását is „Demokrácia és szabadság” című kétkötetes művében, amely több tekintetben is Maine gondolatait folytatta tovább. Megállapításait bőséges történelmi anyaggal illusztrálta, s volt is honnan merítenie, hiszen a neves pozitívista történésznek ekkorra (1896-ra) már elkészültek legismertebb művei, így az „Anglia története a XVIII. században” (History of England in the Eighteenth Century), „Az európai erkölcs története Augustustól Nagy Károlyig” (History of European Morals from Augustus to Charlemagne) és kitűnő eszmetörténeti munkája, „A felvilágosodás keletkezése és befolyásának történelme Európában” (History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe, 1865).

Szaktudományához illően Lecky a „Demokrácia és szabadság”-ban is történeti visszatekintéssel alapozza meg a „népuralommal” kapcsolatos felfogásának kifejtését. Az általa oly alaposan tanulmányozott XVIII. században még egész Európában az a józan vélekedés uralkodott, hogy a politikai életben való részvétel nem „természetes jog”. A westminsteri parlament elsősorban az adóztatás feltételeit szabályozta, így senki sem vitathatta annak logikusságát, hogy a döntések azokat illették meg, akik maguk is adót fizettek. „Az adózás és a képviselet közötti felbonthatatlan kapcsolat volt a fő mozgatórugója az angol szabadságfelfogásnak” - fogalmazta meg kategorikusan. (23) Az is az elfogadott alapelvek közé tartozott, hogy a hatalomból a legnagyobb mértékben a föld tulajdonosainak kell részesülniük, hiszen őket sokkal szilárdabb kapcsolat fűzi az államhoz, mint a gyárosokat és a kereskedőket. Az alkotmánynak ezen elvekre épülő rendjét még az a széles körben érvényesülő érzés is erősítette, miszerint a praktikus adminisztratív reformoknak létjogosultságuk van, ám a berendezkedés alapjait nem lehet megkérdőjelezni.

E helyzeten érdemben először az 1832-es választójogi reformtörvény változtatott, de az bajt mégsem csinált, mivel „meg-

hagyta a régi rendszer meghatározó vonásait". (24) Sőt, Arisztotelészre hivatkozva Lecky kifejezetten helyeselte is a jómódú középréteg bevonását a hatalom gyakorlásába, s azt a gyakorta idézett megállapítást kockáztatta meg, hogy a világ nem látott még jobb alkotmányt, mint amilyen Anglia rendelkezett 1832 és 1867 között. Kevés kormányban volt több tehetség, és kevés kormányzat képviselte hitelesebben a nemzet különböző csoportjainak a véleményét, mint ezen időszak kabinetjei - írta indoklasképp. (25) 1867 után viszont hanyatlás kezdődött a brit közéletben: a demokrácia és a szabadság összeegyeztetése egyre nehezebbé vált. A demokrácia ugyanis nem jelent nagyobb szabadságot! Az Alsóház morális tekintélye csökkent, s a demokratizálódó állam mind mélyebben avatkozott be abba a szférába, melyet Lecky szerint csak a szabad szerződések szabályozhatnának. A bajok forrását abban látta, hogy nem ismerték fel: a túl széles választói bázisú parlament nem tudja adekvát módon képviselni a „nemzet legjobb elemeit”. Szűkebb választójog - hitelesebb törvényhozás! - fogalmazódik meg a konklúzió. S e kedvezőtlen tendenciáért a Konzervatív Pártot is felelősség terheli: az alkalmazkodás nevében és érdekében nem tett meg minden tőle telhetőt azért, hogy fékezze a demokrácia kibontakozását. S a kritikából személy szerint Disraelinek is kijutott. „Modernkori történelmünknek kevés szégyenletesebb fejezete van, mint az 1867-es »konzervatív« reformtörvény” - állapította meg. (26) Disraelitől származtatta Lecky a konzervatív kormányzásnak azon „modern felfogását” is, amely minden egyes fontos kérdést „széles demokratikus alapon” akar megoldani, még ha eközben biztosítja is a toryk számára különösen fontos érdekek védelmét. A legnagyobb gond tehát az, hogy a demokráciát már a konzervatívok is „elkerülhetetlen tényként” fogadták el; az a félelem és ellenszenv, amely oly sokáig jellemezte őket a demokráciával kapcsolatban, jórészt elpárolgott. Megfelelkezve arról, hogy az egyenlőséget bálványozó demokrácia akár a szabadság kifejezett ellentétévé is válhat. Ezek után nem csoda - állapítja meg Lecky szomorúan az 1899-es kiadáshoz írt bevezetésben - hogy már nincs is olyan párt, amely igazából a demokrácia feltartóztatására törekedne. (27)

A szerző világossá teszi álláspontját: nem arról van szó, hogy szerinte ne kellene az összes osztály érdekét képviselni a törvényhozásban, s még csak arról sem, hogy ne kellene a tömegek hangját is figyelembe venni. E követelmény azonban nem azonos azzal, hogy a kormányzatot „a legkevésbé intelligens osztályok közvetlen ellenőrzése” („the direct control of the most unintelligent classes”) alá helyezték. Nem tagadja, hogy a fizikai munkások közül sokan derék emberek, jó családapák és ügyes mesterek, ám a politikai kérdésekhez semmit sem értenek; ha mégis szavazniuk kell, akkor előre biztonsággal megjósolható, hogy „döntésük nem fog sem kialakult meggyőződést,

sem pedig igazi tudást tükrözni”. A modern politika nagy törésvonala Lecky szerint ezért ott húzódik, hogy a világot „a tudatlanság vagy az értelem kormányozza”. (28) Az egyik felfogás szerint a hatalomnak a műveltségre és a tulajdonra kell alapozódnia, míg a másik szerint pusztán a többségre, a számok erejére. De miért lenne a többségnek mindig igaza? Ez utóbbi megközelítés ellentétben áll az emberiség összes addigi tapasztalatával is, hiszen „a természet könyörtelen törvénye, hogy a dominancia a keveseké, nem pedig a sokaságé” („superiority lies with the few, and not with the many”). (29) A mennyiség előtérbe állítása óhatatlanul leértékeli a minőséget. S ha így gondolkodunk, aligha vonható kétségbe - hangsúlyozza Lecky - hogy az utóbbi időben Anglia rossz irányban tett lépéseket. Egyetlen tény sem annyira szembeötlő - állította - mint a parlamenti kormányzás romló hatékonysága és süllyedő morális színvonala. Mintha abból a feltevésből indult volna ki az ország, hogy ha növeljük a tudatlan választók számát, akkor ez a választott testületekben több bölcsességet fog eredményezni... (Eljön majd az idő - jósolta Lecky -, amikor erre majd az emberi butaság történetének egyik legkülönösebb eseteként fognak emlékezni.) Egyetértőleg idézi ezért Sybel német történészt, aki szerint „az általános választójog megvalósítása mindig az első lépés volt mindenféle parlamentarizmus megszüntetésének az útján”. (30) S abban sem talált vigaszt, hogy ez a probléma nemcsak Angliában jelentkezett, hanem egész Európát, sőt bizonyos fókig még az Egyesült Államot is sújtotta...

A demokrácia legveszélyesebb csapdái közé tartozik, hogy alapul szolgálhat egyes társadalmi csoportok gazdasági státusának mesterséges megváltoztatására, s ezáltal a társadalom rendjének felborítására. Ennek fő „legális” eszköze az adóztatás, mégpedig elsősorban a progresszív jövedelemadó (graduated income tax), ezért ezzel különös hangsúllyal foglalkozott Lecky a könyvében. Már előljáróban leszögezi: „a progresszív jövedelemadó a takarékoskodásra és az iparkodásra mért büntetés, s ugyanakkor a restség és a mértéktelenség egyenes jutalma”. (31) Épp azokat a kezdeményezéseket fojtja meg, amelyek támogatása az állam elsőrendű érdeke lenne. Emellett kifejezetten méltánytalan és önkényes: ha feladjuk azt az elvet, hogy minden jövedelmet azonos adóval terheljünk, „akkor semmilyen szilárd szabály vagy elv nem marad”. A mértékek meghatározása kizárólag a választók tetszésétől függ, az ő ítéletük megalapozottságáról pedig már olvashattuk a szerző véleményét. Nem is marad el az egyértelmű konklúzió: „Az erősen emelkedő jövedelemadó a legteljesebb mértékben megtesztíti a demokrácia legfőbb veszélyét, azt, hogy olyan helyzetet teremtsen, amelyben az egyik osztály anélkül háríthatja egy másikra a terheket, hogy azokból neki is részesülnie kellene...” Az adóztatás is azon eszközök közé tartozik tehát, amelyekkel a de-

mokratikus rendszer az egyenlőtlenségek felszámolására törekszik, de vajon nem inkább az teremt-e igazi egyenlőtlenséget, ha olyanoknak tulajdonítunk egyenlő képességeket és érdemeket, akik azokkal nem rendelkeznek?

Demagóg politikusok persze könnyen vonnak párhuzamot egyesek kiugró gazdagsága és mások nélkülözése között, ám sem ők, sem pedig támogatóik nem számolnak a mesterséges intervenció hosszú távú gazdasági következményeivel. Pedig nyilvánvaló: „a politikai gazdaságtan egyetlen törvénye sem bizonyosabb, mint hogy tőke kemény megadóztatása az ipar és a foglalkoztatás tönkretételével a legsúlyosabb mértékben épp a szegényeket fogja érinteni”. (32) De a gazdagok között sem érint mindenkét egyformán - a földbirtok az, amelyik a legkevésbé tudja kivonni magát az állam által rá mért terhek alól. Nem véletlen természetesen, hogy Lecky különösen aggályosnak tekintette e körülményt, hiszen a konzervatív gondolkodásban hagyományosan megkülönböztetett szerepe volt a föld tulajdonlásának. A föld így is a legkisebb profittal kecsegtető tulajdonforma – írta –, s ha magas adókkal sújtjuk, a tulajdon legkevésbé vonzó formájává válik. Ezért hangsúlyozta: társadalmi tendenciájukat tekintve a demokráciában kivetett adók és illetékek a tulajdonnak azon mobil formáit részesítik előnyben, amelyekhez már nem kapcsolódnak a földtulajdontól szinte elválaszthatatlan tradicionális szociális kötelezettségek. (33)

Az adóztatás szüntelen bővítése szerves része volt ugyanakkor azon folyamatnak, amely az egész civilizált világban kibontakozott, s amelyet Angliában Lecky szerint a demokratizálódás jegyében tett lépések, mindenekelőtt pedig az 1867-es és az 1884-es választójogi reformok indítottak el: a szocialista eszmék megerősödésének. A Hyndman vezette Szociáldemokrata Szövetség (1884) már kimondottan marxista elveket vallott, s programjában szerepeltette a földnek és a többi termelőeszköznek a köztulajdonba vételét. Konzervatív nézőpontból ez nem más, mint felbujtás közönséges rablásra! Nem kapott sokkal kedvezőbb értékelést az ugyancsak a szocializmus megteremtésére törekvő Fabiánus Társaság sem, amelyet olyan ismert értelmiségiek alkottak, mint G. B. Shaw, H. G. Wells, valamint a Webb-házaspár, Sidney és Beatrice. Igaz, ők kizárólag békés eszközökkel, mindennemű erőszak nélkül akarták céljaikat elérni, de ők is célul tűzték a magántulajdon drasztikus korlátozását. Lecky szerint ezek az emberek „a kormányzatra nem úgy tekintettek, mint a tulajdon védelmének, hanem mint a tulajdon fosztogatásának az eszközére”. (34) E magatartásra - végső soron, ha nem is közvetlenül - a demokrácia előretörése bátorította fel őket. S bár gondolatmenetének lezárásaképp Lecky megállapítja: e „rabló” tanokat angol földön valószínűleg sohasem fogják megvalósítani, az effajta nézetek veszélyes és káros következményekkel járnak, nevezetesen azzal, hogy „fokozatosan elhal-

ványul a politikában a helyes és a helytelen érzete” („the sense of right and wrong”). (35) S a helyes erkölcsi érzék fontossága aligha kérdőjelezhető meg...

EGYENLŐSÉG VAGY IGAZSÁGOSSÁG?

A klasszikus antikvitás korára visszanyúló felismerés, hogy az egyenlőség problémája, így a politikai egyenlőségé is, elválaszthatatlan az igazságosság problémájától. Igazságos dolog-e mindenkinek mindent azonosan, egyenlően mérni, legyen szó akár politikai jogosítványokról, akár társadalmi státusokról, akár anyagi javakról? Ez a nehéz kérdés húzódott meg azon viták mélyén is, amelyek az egyenlőségértékkel összekapcsolt demokráciáról folytak. A késő viktoriánus korszak fentebb elemzett és idézett kiemelkedő gondolkodói erre a régi dilemmára határozott nemmel válaszoltak. Emlékezetes, hogy a „Nikomakhoszi etiká”-ban Arisztotelész különbséget tett a „szám szerinti” és az „arányosság szerinti” egyenlőség között. Stephen, Maine, Lecky és a hozzájuk hasonló véleményen levő konzervatívok tulajdonképpen úgy látták, hogy a századuk második felében kiépülő modern tömegdemokrácia („masszokrácia”) az Arisztotelész által „aritmetikaiként” jellemzett egyenlőségfelfogás elvi alapjára helyezkedett: mindenkinek ugyanazt kínálta. Az igazságosságot a jogok azonosságával mérve... Ők viszont ezt emberképük, elveik és tapasztalataik fényében elfogadhatatlannak tartották, abból indulva ki, hogy a természettől fogva egyenlőtleneknek egyenlőtlenül kell mérni ahhoz, hogy az igazság érvényesülhessen. (A politikai racionalitás szempontjairól nem is szólva...) Meggyőződésük szerint a világ és a természet rendjével ez - és kizárólag ez - állt összhangban.

JEGYZETEK

1. A konzervativizmus elvi kiindulópontjainak részletesebb kifejtéséhez ld. Egedy Gergely: Konzervativizmus és tömegdemokrácia, in: Konzervativizmus az ezredfordulón, Magyar Szemle Könyvek, Bp., 2001.
2. A történeti háttérhez ld. - többek között - McDowell, R. B.: British Conservatism 1832-1914, Faber and Faber, London, 1959; The Conservatives. A History from their Origins to 1965, ed. by Lord Butler, Allen and Unwin, 1977, London; Coleman, Bruce: Conservatism and the Conservative Party in Nineteenth-Century Britain, Arnold, London-Baltimore, 1988.
3. Vö. Spencer, Herbert: The Man versus the State, Watts and Co., London, 1940, 1-22. („The New Toryism”).
4. A „progresszív liberalizmus” elveihez ld.: Eccleshall, Robert: British Liberalism: Liberal Thought from the 1640s to the 1980s, London, Longman, 1986, 174-213.
5. Stephen, James Fitzjames: Liberty, Equality, Fraternity, London, 1873, 319.

- („there are vast numbers of matters in respect of which men ought not to be free; they are fundamentally unequal, and they are not brothers at all, or only under qualifications which make the assertion of their fraternity unimportant”).
6. J. S. Mill filozófiájának magyar nyelvű összefoglalásához ld.: Bayer József: A politikai gondolkodás története, Osiris, 2003, 191-195.; Molnár Attila Károly: John Stuart Mill és a kánon, in: A szociológia kialakulása, szerk. Felkai Gábor, Új Mandátum, Bp., 1999.
 7. Stephen: i. m. 231. („To say that the law of force is abandoned because force is regular, unopposed, and beneficially exercised, is to say that night and day are now such well established institutions that the sun and moon are mere superfluities.”) A kényszer alkalmazását Stephen természetesen csak egy olyan kormányzat részéről tekintette legitimnek, amely morális megalapozottsággal rendelkezik, ezt pedig, Burke-höz hasonlóan, szerinte is csak a vallás adhatja meg.
 8. Stephen: i. m. 31.
 9. Stephen: i. m. 239. („...the man who can sweep the greatest number of them into one heap will govern the rest. The strongest man in some form or other will always rule.”)
 10. Barker, Ernest: Political Thought in England. From Herbert Spencer to the Present Day, Williams and Norgate, London, 1915, 172. (“the finest exposition of conservative thought in the latter half of the nineteenth century”).
 11. „A haladó társadalmak mozgása egy tekintetben egynemű volt. Egész menete során jellemezte a családi függőség fokozatos feloldódása és helyette az egyéni kötelezettség fokozódása... a haladó társadalmak mozgása eddig a státustól a szerződés felé tartó mozgás volt.” Maine, Henry Sumner: Az ősi jog, ford. Sárkány Mihály, Gondola '96 Kiadó, Bp., 1997, 95-96.
 12. Maine, H. S.: Popular Government, John Murray, London, 1885, 88. („The greatest, most permanent and most fundamental of all the difficulties of Democracy, lies deep in the constitution of human nature.”)
 13. Maine: i. m. 21.
 14. Maine: i. m. 88-89. („They mix up the theory, that the Demos is capable of volition, with the fact, that it is capable of adopting the opinions of one man or of a limited number of men.”)
 15. Maine: i. m. 31. („Party feeling is probably far more a survival of the primitive combativeness of mankind than a consequence of conscious intellectual differences between man and man.”)
 16. Maine: i. m. 33.
 17. Maine: i. m. 98. („It seems to me quite certain that, if for four centuries there had been a very widely extended franchise and a very large electoral body in this country, there would have been no reformation of religion, no change of dynasty, no toleration of Dissent, not even an acute Calendar.”) Maine szerint talán még a gőzgépet sem engedélyezték volna...
 18. Maine: i. m. 190.
 19. Maine: i. m. 42. („the progress of mankind has hitherto been effected by the rise and fall of aristocracies”).
 20. Maine: i. m. 42. 8. sz. jegyzet.
 21. Maine: i. m. 111. („...by a wise Constitution, Democracy may be made nearly as calm as water in a great artificial reservoir; but if there is a weak point anywhere in the structure, the mighty force which it controls will burst through it and spread destruction far and near”).
 22. O'Sullivan, Noel: Conservatism, Dent, 1976, 111.
 23. Lecky, William Edward: Democracy and Liberty, Vol. I-II., Longmans, Green and Co., London, 1899, Vol. I. 2. („The indissoluble connection between taxation and representation was the very mainspring of English

- conceptions of freedom.”)
24. Lecky: i. m. 20. („it left the leading characteristics of the old system undestroyed”).
 25. Lecky: i. m. 21.
 26. Lecky: i. m. 154.
 27. Lecky: i.m. xiii (Introduction). „And the result is that on questions of Democracy there is no longer a party whose business is to initiate and a party whose business is to restrain.” Ez az értékelés persze elfogult: a Salisbury-érában nem egészen ez volt a helyzet.
 28. Lecky: i. m. 25. („whether the world should be governed by its ignorance or by its intelligence”).
 29. Lecky: i. m. 26.
 30. Lecky: i. m. 33.
 31. Lecky: i. m. 346. („a graduated tax is a direct penalty imposed on savings and industry, a direct premium offered to idleness and extravagance”).
 32. Lecky: i. m. 347.
 33. Lecky: i. m. 354-356.
 34. Lecky: i. m. Vol. II. 385. („there is a large number of men in England who look upon Government as an instrument, not for protecting, but for plundering property”).
 35. Lecky: i. m. Vol. II. 403. A szerző hozzáfűzi: „Baljós jel egy nemzet számára, ha azokat, akik nyíltan hirdetnek tisztességtelen dolgokat, a társadalom jelentős csoportjai becsületes emberként kezelik.” („It is an evil sign for a nation when those who are preaching open dishonesty are treated by great sections of society as honest men.”)